

darulfunun ilahiyat

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Başvuru: 29.04.2025
Revizyon Talebi: 27.05.2025
Son Revizyon: 10.06.2025
Kabul: 10.06.2025
Online Yayın: 10.07.2025

İslâm'ın Şiddet Yoluyla Yayıldığı İddiası: Tartışmanın Tarihsel Kökenleri ve Kelâmcıların Savunusu*

The Claim of İslâm's Expansion Through Violence:
Historical Origins of the Debate and Mutakallimûn's Response

Özkan Şimşek**

Öz

Bu makale, İslâm'ın yayılmasında şiddetin rolüne dair İslâm karşıtı iddiaları, Hristiyan polemik literatüründeki kökenini ve kelâmcıların geliştirdiği karşı argümanları tarihsel bağlamda incelemektedir. Kimi kesimler, İslâm'ın farklı bölgelere yayılmasını sadece askerî güç ve zorlama ile açıklamaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımın kökeni, VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarında yaşayan bazı Hristiyan apolojistlere dayanmaktadır. Bundan ötürü çalışma bu iddiayı Hristiyan literatürü üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte Müslüman kelâm âlimleri tarafından öne sürülen karşı argümanlar da karşılaştırmalı ve kronolojik olarak analiz edilmektedir. Diğer taraftan çalışmada Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından öne sürülen ve Hristiyan iddialarına benzeyen bir iddiayı ele almakta, onun yaklaşımının ilk bakışta benzer görünse de farklı bir epistemolojik çerçeveye dayandığını ve İslâm'ın yayılma sürecinde kelâmî faaliyetlere belirleyici bir rol atfetmediğini göstermektedir. Gazzâlî'nin yaklaşımının Mu'tezile tarafından istidlâlin gerekliliği bağlamında eleştiriyi tabi tutulduğu ve Gazzâlî'yi eleştiren bazı Mu'tezilî âlimlerin İslâm'ın kılıç ile yayıldığı düşüncesine karşı çıktıkları görülmektedir. Makale, İslâm'ın yayılmasının tek bir sebebe indirgenemeyecek kadar çok yönlü olduğunu gösterirken bu süreçte farklı etkenlerle birlikte istidlâl ve ikna yöntemlerinin etkisini vurgulamakta, fetih olgusunun klasik İslâm dünyasının jeopolitik bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İslâm'ın Yayılışı, Hristiyanlık, Kelâmcılar, Kılıç, İstidlâl

Abstract

This article examines anti-Islamic claims regarding the role of violence in the spread of İslâm, traces the roots of these claims in Christian polemical literature and analyzes the counterarguments developed by Mutakallimûn. Some groups attempt to explain the geographical expansion of İslâm solely through military conquest and forced conversion. The origin of this approach can be traced back to some Christian apologists from the late 7th and the beginning of the 8th centuries. Therefore, this study aims to investigate the aforementioned claim through Christian sources. Furthermore, it analyzes the counterarguments put forth by Muslim theologians in a comparative and chronological manner. In addition, the study considers a claim made by Abû Hâmid al-Ghazâlî (d. 505/1111) that resembles Christian assertions, showing that while his stance may appear similar, it was grounded in a distinct epistemological framework and did not attribute a decisive role to theological activity in the process of Islam's expansion. It is observed that al-Ghazâlî's approach was subjected to a critical evaluation by the Mu'tazilites in the context of the necessity of rational inference (istidlâl), and Mu'tazilî scholars opposed the idea that İslâm was spread by the sword. The article demonstrates the multifaceted nature of the spread of

* Bu makale 21-23 Ekim 2022 tarihinde Uluslararası Oksidentalizm Sempozyumu-I İslâm Medeniyetinde "Öteki" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Mütekallimûnun Gözünden İslâm'ın Yayılışında Kılıç Faktörü" başlıklı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

** Sorumlu Yazar: Özkan Şimşek (Dr. Öğr. Üyesi), Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm Anabilim Dalı, Bingöl, Türkiye. E-posta: zkansimsek@gmail.com ORCID: 0000-0002-6688-9143

Atf: Şimşek, Özkan. "İslâm'ın Şiddet Yoluyla Yayıldığı İddiası: Tartışmanın Tarihsel Kökenleri ve Kelâmcıların Savunusu." *darulfunun ilahiyat* 36, 2 (2025): 337–366. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.2.1666831>

Islām, which cannot be reduced to a single cause, emphasising the role of rational inference and persuasion methods, while contextualising military conquest within the geopolitical framework of the classical Islamic world.

Keywords: Kalām, Spread of Islām, Christianity, Mutakallimūn, Sword, Reasoning

Extended Summary

This article endeavours to address the role of the sword and violence, which is considered a factor in the spread of Islām by anti-Islamic circles, by analysing its roots in Christian polemical literature and the perspective of Mutakallimūn and their counter-arguments. Following the death of the Prophet Muhammad (pbuh), Islām began to spread rapidly outside the Arabian Peninsula to Iran, Syria, Palestine, Egypt, North Africa, Spain, and Sicily. In numerous regions where Islamic armies did not set foot, Islām was accepted through the skills and contributions of merchants, preachers and sūfis. This rapid spread of Islām has become a matter of curiosity among researchers, and they have attempted to explain this phenomenon through various reasons. Among the mentioned explanations, there is also an approach that explains the spread solely through the use of the sword. In accordance with this perspective, people in these regions converted to Islām because of coercion and violence.

This orientalist claim about Islām can be traced back to some Christian apologists. Their criticism of the spread of Islām by the sword can be dated back to the end of the 7th century and the beginning of the 8th century. Whereas Christianity, positioned as a religion of love, spread all over the world through miracles and evidence; Islām is frequently presented as a religion associated with the sword. Contrary to this view, the majority of Mutakallimūn reject the claim that Islām spread through violence, arguing that preaching and reasoning played an important role in the spread of Islām. This article aims to investigate the aforementioned claim through the works of Christians such as Hūnayn b. Ishāq (d. 259/873), ‘Ammār al-Baṣrī (800-870), ‘Abd al-Masīh b. Ishāq al-Kindī (III/IXth century), and Būluṣ ibn Rajā’ (IV/Xth century).

Additionally, this study will undertake a thorough examination and critical analysis of the perspectives and counterarguments put forth by eminent theologians and intellectuals who addressed this claim in the classical period such as Abū al-Hasan al-‘Āmirī (d. 381/992), Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025), Ibn al-Malāḥimī (d. 536/1141), al-Zahidī al-Ghazminī (d. 658/1260), Shihāb al-Dīn al-Qarāfī (d. 684/1285). In opposing this claim, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) acknowledges Prophet Muhammad’s (pbuh) use of the sword but stresses that the spread of

İslâm was not solely through the sword. He particularly points out that despite the oppression and persecution Muslims faced during the Meccan period, people continued to accept İslâm. He insists that Muslims chose İslâm not because of the sword but despite it. Furthermore, when comparing it with the spread of Christianity, Qādî 'Abd al-Jabbâr claims that it was actually Christianity that spread by force and sword during the Constantine period, and emphasises that unlike Christianity, there was no imposition like “either convert or die” in İslâm. He draws attention to the dhimmî status as an alternative to these two options.

Scholars like al-‘Āmirî approach the subject from a different perspective, arguing that jihad is a type of war conducted for legitimate reasons and is a mercy for humanity. He emphasises that Prophet Muhammad’s (pbuh) wars stemmed from necessity and that if a solution could have been found without bloodshed, it would have been preferred. al-Zahidî al-Ghazminî emphasises that jihad did not begin with the Prophet Muhammad (pbuh) and presents a historical perspective on jihad, demonstrating that it predates Islamic tradition. He points to biblical prophets such as Moses, Aaron, David, and Solomon who engaged in warfare, establishing that armed struggle was not unique to the Prophet Muhammad’s (pbuh) time. According to al-Ghazminî, the fundamental purpose of jihad is not aggression but rather the protection of people and their property.

Shihâb al-Dîn al-Qarâfî draws attention to the contradictions of these claim-makers by reminding them that Christians fought despite their sacred texts’ calls for peace. In al-Qarâfî’s theological framework, jihad embodies both a divine imperative and a commendable practice that has manifested consistently throughout the course of human history. al-Qarâfî further argues that the historical spread of Christianity also occurred through wars and tyranny, and that Christianity could not have survived without this military expansion. al-Hazrajî (d. 559/1164) and al-Qurtubî (d. 671/1273) present similar arguments to al-Qarâfî. These three scholars argue that the historical spread of Christianity also occurred through wars and tyranny, and that Christianity could not have survived without this military expansion. According to them, Christians display an attitude that contradicts their own religious principles that promote peace and prohibit hostility.

Ibn al-Malâhimî addresses the claim that İslâm spread by the sword in the context of the necessity of reasoning. It is seen that this claim, which has Christian origins, is also a phenomenon seen among anti-kalam Muslims. It appears that Ibn al-Malâhimî’s addressees were Muslims, unlike the previous scholars. The person whom Ibn al-Malâhimî criticises without naming is most likely al-Ghazālî (d. 505/1111). As shown in recent studies, al-Ghazālî is a figure whom Ibn al-

Malāḥimī both used as a source and tried to respond to. al-Malāḥimī subjects this claim to critical evaluation by stating that truth cannot emerge through the sword and military victory cannot be the measure of truth. On the other hand, al-Ghazālī adopts an approach that accepts the sword factor and argues that the sword was a more effective factor than reasoning processes, although he addresses this issue from a significantly different context and epistemological framework than the Christian perspective. He thinks that most non-believers became Muslims under the shadow of swords and argues that the sword was a more effective factor than reasoning processes. However, the historical and intellectual background of his treatment of this issue in a very different context and epistemological ground from the Christian claim will be examined.

This article aims to comprehensively address the historical and theological perspectives and demonstrate the multifaceted and complex nature of the spread of Islām, which cannot be reduced to a single cause. By examining the writings of Mutakallimūn, it underscores the significance of considering reasoning and rational argumentation among the reasons for the conversion process, while also drawing attention to the necessity of contextualising the role of the sword and conquest within the geopolitical context of the classical Islamic world.

Giriş

İslâm dini Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında Arabistan'ın sınırlarını aşarak benzersiz bir hızla yayılma imkânı bulmuştur. İlk dört halife ve sonraki İslâm devletleri döneminde İran, Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya ve Sicilya gibi coğrafyalar fethedilmiştir. Müslümanlar, bu geniş coğrafyada siyasî yapı tesis ederek güçlü bir devlete sahip olmuşlardır.¹ İslâm ordularının girmediği Malezya, Endonezya, Filipin, Çin ve Orta Afrika gibi birçok coğrafyada tüccarların, davetçilerin ve sûfilerin katkılarıyla İslâm kabul edilmiştir.² 10. yüzyıl sonlarına yaklaşıldığında Avrupa, Afrika ve Batı Asya gibi o günün bilinen “meskun dünyası” (Oikoumene) incelendiğinde demografik ve siyasî kompozisyonunda İslâm toplumlarının kayda değer bir hakimiyet tesis ettiği başka ifadeyle Roma İmparatorluğunun uzandığı alanın yarısından fazlasını kapsadığı gözlemlenmektedir. İslâm'ın bu kadar geniş bir alana yayılması üç yüz yıl içinde gerçekleşmiştir.³

Milâdî VIII. yüzyılda İslâmî fetihlere tanıklık eden Süryanî bir tarihçi büyük bir üzüntü içerisinde Edessa, Harran, Tella ve Resh 'Ayna bölgelerinden büyük kalabalıkların herhangi bir zorlama olmaksızın süratle on, yirmi, otuz, yüz, iki yüz ya da üç yüz kişilik gruplar oluşturarak Harran'a gidip hükümet yetkililerinin huzurunda irtidat ederek Müslüman olduklarını anlatmaktadır.⁴ Bunun gibi İslâm'ın yayılmasını onun diğer din mensuplarına müsamaha göstermesi, İslâm'ı kabul etme yönünde baskının yapılmaması, ihtida edenlerin eski dinlerinin onların soru(n)larına cevap verememesi ve mezhep çatışmalarının bunalıcı bir hal alması, İslâm mesajının sadeliği, Müslümanların irşad faaliyetleri ve dünyevî çıkarların gözetilmesi gibi sebeplere bağlayan yaklaşımlar mevcuttur. Ancak bu hızlı yayılmanın mahiyeti bağlamında İslâm'ın kılıçla yayıldığı ve İslâm'ın şiddet-çatışma kaynağı olduğu iddia edilmiştir. Papa XVI. Benedictus'un (ö. 2022) Almanya'da 2006 yılında Regensburg Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada yer verdiği “*Bana sadece [Hz.] Muhammed'in hangi yenilikler getirdiğini gösterin, orada hep kötü ve insanlık dışı şeyler bulacaksınız. Tıpkı telkin ettiği inancı kılıç zoruyla yayma emri gibi*” şeklindeki ifadeler, İslâm'ın şiddetle ilişkilendirilmesine dayanan iddiaların çağdaş bir yansıması olarak dikkat çekmiştir. XVI. Benedictus'un bile kabul edilemez bulduğu ve kabalıkla nitelendirdiği bu sözler Bizans İmparatoru Manuel

- 1 Thomas Walker Arnold, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith* (London, 1913), 10.
- 2 Bu bölgelerde İslâm'ın seyrine dair detaylı bir araştırma için bk: Arnold, *The Preaching of Islam*, 131-363.
- 3 Ebulfazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 13, 39.
- 4 Sidney H. Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 34-35.

II Paleologus'un (ö. 1425) Müslüman bir âlimle yaptığı diyalogdan alıntısıdır.⁵ Söz konusu iddianın izini tarihte sürdüğümüzde bazı Hristiyan müelliflerin İslâm'ın yayılışını kılıç unsuruyla açıkladıkları görülmektedir.⁶

Tarihsel süreçte bireysel din değiştirme vakalarında zorlama ve şiddet unsurunun varlığı münferit örnekler olarak kabul edilebilir ancak bu durumun istisnai nitelikte olduğu vurgulanmalıdır.⁷ Uzun bir zaman dilimi ve geniş bir coğrafi yayılım söz konusu olduğunda indirgemeci ve genelleyici yaklaşımların metodolojik açıdan sorunlu olacağı aşikardır. İslâm'ın yayılışını askerî harekât gibi tek faktöre bağlayan yaklaşım ciddi problemlerle maluldür ve açıklamakta yetersiz kaldığı bir dizi tarihsel olgu mevcuttur. Söz konusu iddianın savunucularının, İslâm kılıç ve zorlama yoluyla yayıldıysa İslâm hakimiyetinde olan bölgelerde o günden bugüne asırlar boyunca farklı dinlerin ve kültürlerin varlığını nasıl devam ettirdiğine tatmin edici bir açıklama yapmaları gerekmektedir. Hakeza savaş sonucu hakimiyet sağlanan yerler Müslümanların elinden çıksa dahi savaş dışı faktörlerle İslamlaşan bölgelerin hala bu özelliğini sürdürmelerinin nasıl mümkün olabildiğini, Balkanların savaşlar sonucu İslâm'la tanışmış olmasına rağmen İslamlaşmasının niçin çok yavaş olduğunu, İslâm hakimiyeti altındaki -en azından iki yüzyıl boyunca- bazı bölgelerde sakinlerinin çoğunluğunu gayrimüslimlerin nasıl teşkil ettiğini,⁸ yeni fethedilen bölgelerde Müslümanların azınlık oldukları gerçeğini,⁹ belli başlı kısıtlamaları kabul etmekle birlikte iddia edildiği üzere zorlamanın olduğu İslâm devletinde Hristiyan ya da faklı bir dine mensup birçok ismin devlet kademesinde yer almış

5 Papa'nın konuşması o dönemde büyük tepki toplamış, alıntının Müslüman dünyada kendi kişisel görüşünün bir ifadesi olarak algılandığını ve anlaşılır bir öfkeye yol açtığını ifade etmiştir. Devamında Papa, inanç ve akıl arasındaki temel ilişki bağlamında kullandığını söyleyerek İslâm'a karşı polemikçi bir tutumu destekleme niyeti taşımadığını açıklamak zorunda kalmıştı. bk. "Faith, Reason and the University Memories and Reflections" (Erişim 06 Ağustos 2022); Ana Belen Soage, "The Muslim Reaction to Pope Benedict XVI's Regensburg Address", *Totalitarian Movements and Political Religions* 8/1 (Mart 2007), 137-142.

6 Arnold, *The Preaching of Islam*, 42.

7 Söz konusu nadir vakalar hakkında bir soruşturma için bk. Hassam Munir, "Did Islam Spread by the Sword? A Critical Look at Forced Conversions" (Yaqeen Institute for Islamic Research, 2018), 9-14.

8 William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East* (New York: Routledge, 2018), 30.

9 Kennedy'nin dikkat çektiği üzere erken dönem İslâmî fetihler döneminde yeni fethedilen bölgelere göçler olsa da Arap Müslümanlar küçük bir azınlıktı, belki Mısır'ın %10'una tekabül ediyordu. Hakeza en yoğun yerleşim bölgesi olan Irak'ın %20'si Müslümandı. Bu vaziyette, gönüllü insanları din değiştirmeye zorlamak söz konusu bile olamazdı bk. Hugh Kennedy, "Was Islam Spread by the Sword?: The Early Muslim Conquests Revisited" (The Yale Conference on Religion and Violence, New Haven: Yale University, 2008).

olmasını ve seçkin meslekler icra etmelerini¹⁰ ve akla gelebilecek benzeri bir dizi soruyu da cevaplamaları gerekmektedir.

İslamlaşma sürecinde cizye ve zımmîlik statüsü, indirgemeci yaklaşımlar tarafından birer baskı ve zorlama aracı olarak yorumlanmaktadır. Ancak mali yükümlülükler açısından yapacağımız bir karşılaştırma söz konusu yaklaşımın bu çok katmanlı tarihsel gerçekliği açıklama gücünden yoksun olduğunu göstermektedir. Söz gelimi zekât ve cizye kıyaslandığında cizye daha cazip olmasına rağmen insanlar niçin İslâm'ı seçmiş olabilirler? Cizye ödememek adına Müslüman olan birini varsaydığımızda bu kişi zekâtı vermek, dahası asker olmak gibi daha ağır zorunluluklarla karşılaşmış olacaktır.¹¹ İktidar açısından da bakıldığında cizye zekata göre daha kullanışlıdır. Zira zekâtın sarf yeri sınırlıdır; cizye ise merkezi hazineye aktarılmaktadır. İhtiyaç duyulan alanlarda kamunun yararına harcanabilir. Hâl böyle olunca iddia edildiği üzere çıkarını gözeten yöneticilerin, insanlara İslâm'ı dayatmış olduğunu söylemenin makul olup olmadığı da izah edilmelidir. Bu sorular din değiştirme sürecinde ekonomik faktörlerin ötesinde bir takım dinamiklerin varlığına işaret etmektedir. Fethedilen bölgelerde İslâm'ın karşılanış biçimi, bu yaklaşımın cevaplamakta zorlanacağı bir durumdur. Zira çizilen olumsuz algının tam tersine İslâm'ın sevinçle karşılandığını gösteren örnekler de mevcuttur.¹²

İslâm'ın yayılmasında etkili olan faktörler uzun süredir akademik çalışmalara konu olmuştur. Bu alandaki öncü çalışmalardan Thomas W. Arnold'un (1864-1930) *The Preaching of Islam* adlı eseri, çok kapsamlı şekilde İslâm'ın yayılışını coğrafi bölgeler temelinde sistematik olarak analiz ederek İslamlaşmada etkili olan ancak gölgede kalan tebliğ ve irşad gibi unsurların rolünü ön plana çıkarmaktadır.¹³ Benzer şekilde Ebulfazl İzzetî ise *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş* 'inde İslâm'ın yayılışını çok boyutlu bir perspektifle ele alarak sosyal, ekonomik, siyasî, kültürel ve dinî etkenleri incelemektedir. İzzetî'nin analizi, İslâm'ın mesajı ve doktrinel içeriğinin temel itici

10 Arnold, *The Preaching of Islam*, 54-55; Bu durumun çok yaygın olduğu Kâdî Abdülcebbar'ın sözlerinden de anlaşılmaktadır. Öyle ki Kâdî kendi dönemindeki bu durumdan pek memnun değildir. Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtu Delâilü'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, ed. Hüseyin Hansu, çev. Ömer Aydın M. Şerif Eroğlu (İstanbul: TYEKB, 2017), 160, 376, 1154.

11 Son oryantalist olarak bilinen Bernard Lewis, fetihle gelen yeni vergilerin daha avantajlı ve insafli olduğunu belirterek Bizans'tan Arap yönetimine geçişin bölge halkı tarafından genellikle sevinçle karşılandığını ifade etmiştir. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), 82.

12 Suriye ve Mısır'daki Hristiyan halkın dahi Bizans'a karşı İslâm hakimiyetini arzuladığı, hatta İslâm'ın ilk devrine ait bir Yahudi vesikasında, meleğin bir münzeviye "Yaratıcı, seni bu kötülüklerden kurtarmak için İsmâil Krallığı'nı gönderdi" dediği aktarılmaktadır. Lewis, *Tarihte Araplar*, 82; Benzer örnekler için bk. İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, 207-224.

13 Arnold, *The Preaching of Islam*, 42.

güç olduğu tezini savunması bakımından dikkat çekicidir.¹⁴ Mevcut literatürde İslâmî fetihler ve İslamlaşma süreçlerine yönelik çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasının tarihsel kökenlerini ve bu iddiaya karşı verilen cevapları inceleyen müstakil bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu makalenin temel amacı söz konusu tarihsel süreçlerin ve olguların doğrudan analizinden ziyade, bu iddiaya karşı Müslüman kelâmcıların geliştirdikleri yaklaşımları karşılaştırmalı ve tarihsel sırasına göre incelemektir. Araştırmanın kapsamını netleştirmek adına belirtmemiz gerekiyor ki üst satırlarda sorduğumuz sorular ya da İslâm'da savaşın savunma savaşıyla sınırlı olup olmadığı, cihadın sebeplerinin neler olduğu, cihadın kapsamı gibi teolojik-hukukî problemler bu yazının kapsamı dışındadır. Çalışmanın odak noktası, kökleri erken dönemlere uzanan mezkûr iddia karşısında Müslüman düşünürlerin geliştirdikleri yaklaşımların sistematik bir analizidir.

1. İddianın Hristiyan Kökleri

İmparator Manuel adını vermediği bir müderrisle Ankara'da gerçekleştirdiği münazarada, İslâm'ın kılıç yoluyla yayıldığını dile getirerek imana zorlamanın akla aykırı olduğunu, kan dökülmesinden Tanrı'nın hoşnut olamayacağını ve akılsızlığa yakışan bir davranışın Tanrı'dan kaynaklanamayacağını ileri sürmektedir. İmparator, İslâm'da insanların üç seçenekle karşı karşıya bırakıldığını ifade etmiştir: Ya onun şeriatına boyun eğmek ya vergi verip köleliğe razı olmak ya da bunları kabul etmezlerse kılıçla cezalandırılmak. Devamında imanın kalbin meyvesi olduğunu bedenî zorlamayla elde edilemeyeceğini belirtmektedir.

“Bir kişiyi imana getirmek isteyen, bunu ustaca bir dil ve doğru düşüncelerle yapmalıdır; şiddet, tehdit ne de yaralayıcı veya korkutucu herhangi bir alete başvurulmamalıdır. Zira akılsız bir varlığı zorlamak gerektiğinde söze başvurulmaz. Aynı şekilde akıllı bir ruhu ikna etmek için de zor kullanmaya, kamçı ya da başka herhangi bir ölüm tehdidine ihtiyaç yoktur.”

Bunun karşısında Müslüman âlim Hz. Muhammed'in şeriatının orta yolu takip ettiğini, insancıl hükümler barındırdığını ve kendinden önceki yasalara kıyasla daha uygulanabilir hükümler sunduğunu savunmaktadır. Şiddet eleştirisi bağlamında ise düşmanını sevmek, öteki yanağını çevirmek ve her isteyen talebini karşılamak gibi emirlerin insan doğasına aykırı ve pratik hayattan uzak olduğunu dile getirmekle

14 bk. İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, 13-108.

yetinmektedir.¹⁵ Bu durum diyalogun İmparatorun kaleminden çıkması ve başından itibaren tartışmanın çerçevesini kendi lehine kurgulaması ile ilişki gözükmektedir. Zira İmparator müderrisi “dinlemeyi seven biri” olarak tasvir etmektedir.¹⁶

Bu iddia sadece İmparator tarafından dile getirilmemiş aksine başka Hristiyan apolojistler tarafından da benimsenmiştir. Manuel’in eseri, Bizans’ın İslâm karşıtı eserlerinin genel çerçevesiyle uyumludur. Onun değindiği konuların çoğu, örneğin Hz. Muhammed’in hayatı, çok eşlilik ve dinde şiddet diğer İslâm karşıtı eserlerde de oldukça yaygın olarak ele alınmıştır.¹⁷ İslâm’ın yayılışının kılıçla olduğuna dair iddianın kökeni, VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başı olarak tarihlendirilebilir.¹⁸ Bunun en temelde nedeni İslâm’ın yayıldığı coğrafyanın Hırisyanlığın hâkim olduğu topraklara tekabül etmesidir. Zira İslâm’ın müntesip kazanması büyük ölçüde Hristiyanlığın aleyhine olmuştur.¹⁹

İbn Münecim (ö. 300/912), Nasturî mezhebinden Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) ve Melkit olan Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912-13) gibi arkadaşlarına adını “*Burhân*” koyduğu ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine dair deliller sunduğu bir mektup yazarak onları İslâm’a davet etmiştir. Arkadaşları ise onun davetini geri çevirerek cevap mahiyetinde reddiye kaleme almışlardır.²⁰ Huneyn b. İshak ise cevaben yazdığı mektupta gerçek bir dini kabul etmek için gerekli nedenleri dört maddede, sahte bir dini kabul etmenin motivasyonlarını ise altı maddede sıralamaktadır.²¹ Ancak bu gerekçelerin seçimi, aslında İslâm’a yönelik örtük bir eleştiri niteliğindedir; zira

15 Manuel II Paleologus, “Dialogues with a Learned Moslem”, çev. Roger Pearse (2009) Bahsi geçen âlimin kimliği netlik kazanmamış olmakla birlikte, akademik çalışmalarda onun Mollâ Fenârî (ö. 834/1431) ya da Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 834/1431) olabileceği yönünde görüşler bulunmaktadır. bk. Siren Çelik, “The Emperor, the Sultan and the Scholar: The Portrayal of the Ottomans in the Dialogue with a Persian of Manuel II Palaiologos”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 41/2 (Ekim 2017), 215; Mustafa Daş, “XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ve Hacı Bayram Veli’nin Ankara’da Yaptıkları Tartışma”, *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa Sempozyumu* (İstanbul: İsam Yayınları, 2006), 88-89.

16 Çelik, “The Emperor, the Sultan and the Scholar”, 219.

17 Çelik, “The Emperor, the Sultan and the Scholar”, 211-212.

18 Fuat Aydın, “Batı’nın İslâm Anlayışının Doğulu Kökenleri ya da Abdülmasih İshak el-Kindî’nin Risâle’sinin Serencamı”, *Osmanlılar ve Avrupa*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 209.

19 İzzetî, *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*, 31, 38, 108-116.

20 Gabriel Said Reynolds, *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu: ‘Abd al-Jabbār and the Critique of Christian Orgins* (Boston: Brill, 2004), 223.

21 Huneyn b. İshâk, “Risale”, *Une correspondance islamo-chrétienne entre Ibn al-Munağğim, Hunayn Ibn Ishâq et Qustâ Ibn Lûqâ*, thk. Khalil Samir - Paul Nwyia (Turnhout: Brepols Publishers, 1981), 174-175.

bunlar, İslam’a davet eden bir mektuba verilen yanıtta dile getirilmiştir. Dahası, sahte bir dinin yayılma nedenleri olarak sunduğu unsurların tam karşıtlarını, Hristiyanlığın benimsenme gerekçeleri olarak öne çıkarmaktadır. Huneyn, bir bâtil dinin kabul edilmesinin ilk nedenini “davette bulunan kimsenin davette bulunduğu kişinin iradesi ve seçimi olmaksızın dine zorlaması” şeklinde açıklamaktadır.²² Bunun mukabili olan maddede ise Huneyn, Hristiyanlığın ne kralların zoruyla ne de bir sultanın savaşıyla kabul gördüğünü; tam tersine dünyanın tüm krallarının ona karşı direndiğini hatta Hristiyan olmayı dileyenlerin de türlü türlü eziyetlerle engellenmeye çalışıldığını buna rağmen Hristiyanlığın galip gelerek kabul gördüğünü iddia etmiştir.²³

Ammâr el-Basrî de İslâm’a yönelik aynı eleştiriye yer veren apolojistlerdendir. Basrî açıktan ifade etmese bile üstü örtülü bir şekilde İslâm’ı “kılıç dini” olarak suçlamakta ve İslâm ordularını, diğer milletlere karşı savaşlarında kılıcın gücüne ihtiyaç duyan siyasî hareketler olarak betimlemektedir. Onun İslâm’ın kılıç dini olduğunu dolaylı olarak ele alması, döneminde karşılaştığı baskı ortamıyla ilişkili olduğu ileri sürülerek Basrî’nin, şiddetli cezalarla karşılaşma ihtimalini göze alamadığından iddiasını dolaylı bir şekilde dile getirdiği iddia edilmiştir.²⁴ Basrî’ye göre hak dinin yegane ölçütü mucizelerdir. Mucize dışında dinler altı dünyevî motivasyondan ötürü kabul edilebilmektedir. Bu motivasyonlar şunlardır: i. kılıç, ii. mal, liderlik ve izzet arzusu, iii. asabiyet, iv. şahsi tercih ve beğeni v. şeriatla kolaylık vi. büyü ve hileler.²⁵ Basrî, mucizelere dayanmayan dinlerin Tanrı dini olamayacağını belirtmektedir. Bu bağlamda İbrahimî dinleri kıyaslamaktadır. Onun karşılaştırmasının asıl amacı İslâm’ın son din olduğu iddiası karşısında

22 Sahte bir dinin benimsenme sebepleri arasında, kişinin yaşadığı sıkıntılar nedeniyle huzur arayışıyla yeni bir dine yönelmesi, duygusal tepkilerle zillet yerine izzeti tercih etmesi, tebliğinin aldatıcı ve süslü söylemleriyle muhatabı etkilemesi, davet edilen topluluğun cehaleti ve davetçilerle aralarındaki nesep bağıını koparmak istememeleri gibi unsurları da sıralamaktadır. bk. Huneyn b. İshâk, “Risâle”, 172-174.

23 Huneyn b. İshâk’a göre Hristiyanlığın kabul görmesinin diğer nedenleri ise şunlardır: (ii) Zorluktan kurtuluş vadetmemiş, aksine rahatlık içindekileri sıkıntılı bir hayata çağırmış, buna rağmen kabul görmüştür. (iii) Zilletten izzete, zaafıtan güce değil izzetten terk-i dünyaya, yalnızlığa ve gurbetin zorluklarına çağırmış, bu zorluklara rağmen benimsenmiştir. (iv) Davetçileri aldatıcı değil, okuma yazması olmayan sade balıkçıları. (v) Onu kabul edenler cahiller değil; felsefe, mantık ve hikmette ileri gelen seçkin kimselerdi. (vi) Bu dini, dostluk veya akrabalık bağıyla değil; aksine bu bağları koparmayı göze alarak benimsemişlerdir. bk. Huneyn b. İshâk, “Risâle”, 178-180.

24 Wageeh Y. F. Mikhail, ‘*Ammâr Al-Basrî’s Kitâb al-Burhân: A Topical and Theological Analysis of Arabic Christian Theology in the Ninth Century*’ (University of Birmingham, PhD, 2013), 78.

25 Basrî’nin altı motivasyon hakkındaki açıklamaları ve bunlara dair detaylı bir araştırma için bk. Ammar el-Basrî, *Kitâbü’l-Burhân Apologie et controverses*, thk. Michel Hayek (Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1986), 33-41; Mikhail, ‘*Ammâr al-Basrî’s Kitâb al-Burhân*’, 72-90.

Hristiyanlığın gerçek din olduğunu savunmaktır.²⁶ Hristiyanlığın açıkça kılıcı yasakladığını vurgulamakta, bu açıdan Hristiyanlığın itham edilmesini mantıklı bulmamaktadır. Onun nazarında Hristiyanlığın doğuda da batıda da kılıç gücüne başvurmadığına dair insanların genel bir uzlaşısı vardır. Hristiyanlık onunla yayılmamış, bir güce sahip olmayan ve kılıç kuşanmayan balıkçıların eliyle yayılmıştır. İslâm, Mecûsîlik, Yahudilik gibi farklı birçok dinî gelenek Hristiyanlığın yayılışını farklı nedenlere bağlasalar da kılıca bağlayan yoktur; aksine bu dinler Hz. İsa'nın havarilerinin kılıç zoruyla insanları dine sokmadığı ve kılıç kullanmadıkları hususunda müttefiklerdir.²⁷ O, İsrailoğullarının da kılıç kullandığını ve Tevrat'ın da bunu kötü görmediğini hatta tek yol olarak gördüğünü belirtmektedir.²⁸ Bu noktada Hristiyanlığın kılıçla yayılmadığını ispata gayret ederken sözü Yahudiliğe getirmesi de dikkat çekicidir. Önceki satırlarda işaret edildiği üzere sadece İslâm'ı itham etmek yerine Yahudilikten bahsetmesi söylemini yumuşatma gayreti olarak yorumlanabilir. Ammâr, İslâm'ın kılıç kullanılmasını hoş gördüğünü ve fethedilen bölgelerin kılıç sayesinde alındığını savunmuştur. Ayrıca Basrî, Hz. Muhammed'in önceki peygamberler gibi mucizeler göstermesi için kendisine meydan okunmasına rağmen hiçbir mucize gerçekleştirmediğini ve bunun bizzat Kur'an tarafından dile getirildiğini belirtmektedir.²⁹

Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî (ö. III/IX. yüzyıl), Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî tarafından kaleme alınan İslâm'a davet mektubunda İslâm'ın kılıç kullanarak yayıldığı iddiasına yer vermektedir. Kindî "*Oysa [Hz.] Muhammed'in ve onun arkadaşlarının yolu böyle değildir. Onların tarzı, çalmak ve kılıçla insanları vurup öldürmektir.*" ifadeleriyle İslâm'ı şiddet ile özdeşleştirmektedir.³⁰ Kur'an ayetlerinin birbiriyle çeliştiğini iddia eden Kindî bu bağlamda dinde zorlamanın olmadığı ve insanların inanma konusunda serbest bırakıldıkları yönündeki ayetlere değinmekte, bunun yanında cihadı konu edinen ayetleri de anmaktadır. Devamında kendisine mektup yazan arkadaşına bu iki yoldan hangisine davet ettiğini sormaktadır.³¹ Öldürme, kan dökme ve esir alma gibi olguları şeytanın yolu olarak nitelendirmektedir.³² Öğretisinin kabul edilmesi için zulme başvuran, kılıçla boyunları vuran, yağma ve köleleştirme ile tehdit eden başka hiç kimsenin

26 Mikhail, 'Ammâr al-Basrî's Kitâb al-Burhân, 96.

27 Basrî, *Burhân*, 33-34.

28 Basrî, *Burhân*, 31.

29 Basrî, *Burhân*, 31.

30 *The Apology of al-Kindy, The Court Of Al Mâmûn*, çev. Sir William Muir (London: Society for the Promotion of Christian Knowledge, 1887), 120.

31 *The Apology of al-Kindy*, 98.

32 *The Apology of al-Kindy*, 97.

olmadığını iddia etmektedir.³³

Fâtımîler döneminde Mısır'da 25 yaşlarındayken irtidat ederek Hristiyanlığa geçen Bûlus İbn Recâ (ö. yk. 411/1020) da bu iddiayı dillendiren isimlerdendir. Aslında o, Hristiyanlığa geçip İslâm hakkında yazan ilk mürtettir.³⁴ Din değiştirerek önceki dini aleyhine yazdığı *Kitâbü'l-Vâdih bi'l-hakk* bu yönüyle ilgi görmüş ve başka dillere de tercüme edilmiştir. Farklı dillerdeki yazmalarının varlığı, Mısır'dan Akdeniz'e, oradan Avrupa'ya yayılmış olması, onun etki sahasını göstermektedir.³⁵ O, İslâm'ın kılıç korkusuyla yayıldığını iddia etmektedir. İslâm'ın insanları zorla Müslüman yaptığını iddia ederken yirmi üç kez kılıç tasvirini kullanmaktadır.³⁶ Hatta “kılıç korkusuyla İslâm'a girenler” şeklinde bir başlık açarak Ebû Süfyân, Abbas b. Abdülmuttalib ve İbn Ebi Beltea'nın gibi isimlere dair bazı rivayetlere yer vermiştir.³⁷ Bûlus İbn Recâ'nın kılıç korkusundan Müslüman olanlara verdiği örnekler sınırlı olup buradan hareketle bir genelleme yaptığı görülmektedir. Kitabın dördüncü bölümünün başlığı “*İnsanları kılıç ve sahte hayallerle toplamıştır.*” şeklindedir. Bu bölüme ise şöyle giriş yapmıştır: “Arkadaşları [Hz.] Muhammed, peygamberliğine şahadet eden bir kitap ve onu müjdeleyen bir peygamber olmadığından ve hiçbir mucize de ortaya koymadığından ötürü kılıç kuşandı.”³⁸ İbn Recâ daha da ileriye giderek Hz. Muhammed'in kılıçla yok ettiği insanların kendisine tabi olanlardan fazla olduğunu bile iddia etmektedir.³⁹ Buna karşılık Hz. İsa'nın mucizeler gösterdiğini, dininin kılıç olmaksızın yayıldığını savunur:

“Efendimiz Mesih kılıçla gelmedi ve insanları öldürerek dinine çağırmadı. Bilakis, onlara mucizeler gösterdi ve onları lütf ile kendine çekti, öyle ki onlar mutlu yaşayıp şehid olarak ölmüşlerdir. Ancak sizin aranızda kılıcını kuşanan ve seçkinlerinizi ve halkınızı öldüren

33 *The Apology of al-Kindy*, 99; Bu eser konumuz açısından önemlidir; zira oryantalist yazarlar tarafından erken dönemde fark edilmiştir. Peter the Venerable (ö. 25 Aralık 1156) zamanında Latince'ye çevrilmiştir. Anton Tien 1880'de neşretmiş daha sonrasında Sir William Muir, 1882 yılında *The Apology of al-Kindi* adıyla özetleyerek İngilizceye tercüme etmiştir. Mütercimnin başka yapıtlarındaki İslâm ve Hristiyanlık karşılaştırmasının temel kaynağının bu eser olduğu söylenebilir. Muir'in kendisi de kılıç sayesinde İslâm'ın yayılmasının hızlandığını iddia etmektedir bk. Aydın, “Batı'nın İslâm Anlayışının Doğulu Kökenleri ya da Abdülmasih İshak el-Kindi'nin Risâle'sinin Serencamı”, 226-227; Meryem Beyza Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer William Muir'in Siyeri Örneğinde* (Kahramanmaraş: Samer, 2020), 29, 53, 91-92.

34 David Bertaina, *Bûluş Ibn Rajâ': The Fatimid Egyptian Convert Who Shaped Christian Views of Islam* (Leiden Boston: Brill, 2022), 37.

35 Bertaina, *Bûluş Ibn Rajâ'*, 71.

36 Bertaina, *Bûluş Ibn Rajâ'*, 52.

37 Bûlus ibn Recâ', “Kitâbü'l-Vâdih”, thk. David Bertaina, *Arabic Christianity* (Leiden Boston: Brill, 2022), 138-142.

38 Bûlus ibn Recâ', “Kitâbü'l-Vâdih”, 121. Benzer ifadeleri için bk. 138, 210.

39 Bûlus ibn Recâ', “Kitâbü'l-Vâdih”, 305.

kişi, tıpkı daha önce gelen Belşazzar'a benzemektedir. Halkı Babil'de puta tapmaya davet ettiğinde, ona itaat edenler kılıçtan korkarak itaat ettiler; akıllı ve anlayış sahipleri ise imtina etti. Sonrasında Tanrı onlara şehitlik bahşetti."⁴⁰

İbn Recâ düşmanlarının kendisine aklî delillerle karşı çıkamayacaklarını, onu sadece kılıçla susturabileceklerini ileri sürmektedir.⁴¹ Her ne kadar bunu varsaysa da böyle bir şey gerçekleşmemiştir. O irtidat ettiğini ilan etmiş olmasına rağmen hayatına bir rahip olarak devam etmiş ve eceliyle ölmüştür.⁴²

Mozarap bir rahip de Hazrecî'nin (ö. 582/1186) kaydettiğine göre benzer iddiayı ileri sürmektedir: "Araplar memleketimize girdiler, yurdumuzu yerle bir edip onurumuzu ayaklar altına aldı [...] bütün uluslarla savaşarak kılıcıyla galip geldi. Meryem oğlu Mesih ise mütevazı ve zayıf olarak geldi; kimseyle savaşmadı ve bizim rızamız için çarşıya gerildi."⁴³

2. İslâm'ın Yayılışına Kelâmcıların Bakışı ve Savunusu

Kelâm âlimleri, İslâm'ın yayılmasına yönelik dillendirilen bu iddiaya tarihsel gerçeklere dayalı güçlü karşı argümanlar geliştirmişlerdir. Bununla birlikte savunmacı bir tutum sergileyerek ilzâmî argümanlara da başvurdıkları ifade edilmelidir. Müslüman âlimler, Hz. Muhammed'in kılıç kullandığı gerçeğini reddetmeksizin İslâm'ın ilk dönemlerinde dinin yayılışında zorlama unsurunun bulunmadığını savunmuşlardır. Ayrıca Hristiyanların bu iddialarının, kendi dinlerinin tarihsel yayılma süreciyle çeliştiğini ve mensubu oldukları gelenekle tutarsızlık barındırdığını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Horasanlı filozof Ebü'l-Hasan el-Âmirî (ö. 381/992) bu iddialara karşı çıkanların başında gelmektedir. *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*'da İslâm'a yöneltilen dört temel eleştiriyi ele almakta, bu eleştirilerden biri olarak da İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığı iddiasına yer vermektedir. Söz konusu iddiaya göre "Şayet İslâm hak din olsaydı rahmet ve merhamet dini olur, insanları kılıç yolu ile dine davet etmezdi." Bunun karşısında Âmirî de cihad gerçeğine değinmekte ve Hz. Muhammed'in gerektiği zamanlarda kılıç kullandığını vurgulamaktadır. Savaşlar arasında bir ayrım yapan Âmirî, makul gerekçelerle yapılan savaşı cihad kapsamına almaktadır. Bunun dışındaki savaş çeşitleri ise gazap kuvvetinin bir tezahürü olarak gördüğü *fitne* ve

40 Bûlus ibn Recâ', "Kitâbü'l-Vâdih", 136.

41 Bûlus ibn Recâ', "Kitâbü'l-Vâdih", 104.

42 Bertaina, *Bûluş Ibn Rajâ*, 18-19.

43 Ahmed b. Abdüssamed el-Hazrecî, *Mekâmî 'ü's-Sulbân*, thk. Abdülmecid el-Şerefi (Tunus: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-buhus, 1975), 38.

şehvet kuvvetinin sonucu olan *tasalluktur*.⁴⁴ Onun açısından fitne, yerel veya etnik şovenizm veya önyargı nedeniyle çıkan kargaşa ve çatışmaların sonucu olarak farklı uluslar arasında meydana gelen kargaşaları ifade ederken; mülkleri yağmalamak ve malları talan etmek amacıyla yapılan savaşlar *tasalluktur*.⁴⁵ Cihad ise temyiz kuvvetinin bir sonucu olup insanlık için rahmettir, onda dini ve sosyal yapıyı korumak amaçtır. Bu anlamıyla o cihadı yapılış amacına binaen diğer savaşlardan ayırmaktadır. Âmirî'nin, savaşlara dair böyle bir tasnif yapılması halinde ileri sürülen iddiaların bertaraf olacağını düşündüğünü söylemek mümkündür.⁴⁶ O, kılıcın kullanılmasının cihad şeklinde olursa bunun övünç kaynağı ve insanlık için rahmet olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷ Bu anlamda onun açısından kılıcı kimin taşıdığı ve niçin taşıdığı sorusu önem kazanmaktadır. “Hz. Peygamberin insanlara karşı kılıç kullanması genelin maslahatına mıdır yoksa bir mefset midir?” şeklinde bir soru bağlamında. Hz. Muhammed'in düşmanlarına karşı kılıç kullanmasının dünyevî nimetleri elde etmek için olmadığını vurgulamaktadır. Beşer takatinin kaldıramayacağı birçok sıkıntıya düşer olmakla birlikte insanları dine davet eden Peygamberin bir anlamda zorunlu olarak kılıca başvurmuştur. Kan dökmeksizin bir çözüm yolunun mümkün olması durumunda, bunun mutlak surette daha güzel olacağını belirten Âmirî, tarihsel koşulların böyle bir alternatifte imkân tanımadığını savunmaktadır.⁴⁸

Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) *Tesbîtü delâilü'n-nübüvve*'de Hz. Muhammed'in, mucizeler olmaksızın ilk günden son güne değin kılıç kullanması sayesinde başarıya ulaştığı şeklinde bir itirazın akla gelebileceğinden hareketle konuyu ele almaktadır. Metin incelendiğinde meselenin, insanların mucizeler ve ayetlerin etkisiyle İslâm'ı seçmedikleri aksine kılıç zoruyla bunun gerçekleştiği şeklindeki iddia bağlamında tartışıldığı görülmektedir Bu itirazın kaynağının bir önceki başlıkta adı geçen Kindî olması muhtemeldir.⁴⁹

Hz. Muhammed'in kılıç kullandığını inkâr etmediklerini söyleyerek söze başlayan Kâdî, Peygamber'in İslâm'ı anlatmaya başladığı günden itibaren pek çok zorluk yaşamasına ve çevresindeki insanların muhalefetine rağmen tebliğini sürdürdüğünü

44 Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisâbü'rî el-Âmirî, *el-İ'lâm bi-menâkıbî'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamid Gurab. (Riyad: Darü'l-Asale li's-Sekâfe, 1988), 156.

45 Mohamed El-Moursi, *The Phenomenon of Religion According to Abū al-Hasan al- 'Amirī* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 89.

46 Âmirî'nin yaklaşımına dair bk. Hidayet Işık, *Amirî'ye Göre İslam ve Öteki Dinler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 176-181.

47 Âmirî, *İ'lâm*, 188.

48 Âmirî, *İ'lâm*, 188-190.

49 Reynolds, *A Muslim Theologian*, 217.

anlatmaktadır. Onun anlatımına göre Hz. Muhammed'in davetinin başında Mekke'de geçen süre zarfında insanlar ambargo ve işkenceye tabi tutulmuştur. Hz. Muhammed yalnız olmasına ve zengin olmamasına rağmen gıda ihtiyacını karşılayamayan ve sosyal hayattan tecrit edilmiş insanlar ona icabet etmişlerdir. Ayrıca Mekkelilerin kara propagandası eksik olmamıştır. Hz. Muhammed'e tabi olan ilk nesil de kendisiyle birlikte söz konusu eziyetlere uğramıştır. Bu yüzden dinleri uğruna başka şehir ve beldelere sığınmış, denizleri aşarak Habeş ülkesine gitmişlerdir.⁵⁰ Temel ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorlanan ve toplumsal izolasyona uğrayan ilk Müslümanların İslâm'ı kabul etmeye devam ettiğini vurgulayan Kâdî'ye göre onlar zorla değil, tam aksine kılıcın kendilerine yönelmiş olmasına rağmen İslâm'ı tercih etmişlerdir. Kâdî, bir nevi kılıçla Müslüman olmadıklarını aksine kılıca rağmen Müslüman olduklarını ifade etmiş olmaktadır.

Kâdî, bu bağlamda siyer kaynaklarından aşına olduğumuz davet çabalarına hac mevsiminde Ensâr'ın davete icabet etmesine değinmekte, Ensâr'ın İslâm'ı kabulüyle birlikte İslâm'ın hicret yurdu Medine'ye taşındığını vurgulamaktadır. Ona göre İslâm'ın Medine'ye intikali, dinin yayılışında yeni bir safhanın başlangıcını teşkil etmektedir. Bu süreçle birlikte Eslem, Ğıfar, Ficâre ve benzeri kabilelere ilaveten Yemen, Himyer ve Ummân gibi yerlerdeki halkın ve yöneticilerin İslâm'a geçtiklerini kaydetmektedir.⁵¹

Tarihten yardım alarak bu ayrıntılara değinen Kâdî'nin bunları ele almasındaki asıl gaye, bu şartlar altında ve herhangi bir askerî müdahale olmaksızın geniş toplumsal kesimlerin İslâm'a geçtiğini göstermektir. Kâdî'nin vurguladığı en kritik nokta, Müslümanların siyasî, askerî ve ekonomik açıdan son derece zayıf durumda olmalarına rağmen insanların bireysel ve kitlesel olarak İslâm'ı kabul etmeleridir. Kılıçla yayıldığı iddiasını dillendirenlerin İslâm devletinin siyasî ve askerî olarak güçlendiği ve fetih hareketlerinin hızlandığı dönemi dikkate olarak yorum yaptığı görülmektedir. Bu yanı sıra Kâdî'nin dikkatimizi çektiği süreci ihmal ettikleri söylenebilir. Zira savaşlar olmadan İslâm yayılma imkânı bulmuş, Mekke'de ilk Müslümanlar her türlü işkenceye maruz kalmalarına ve kendi ailelerini karşılarına almalarına rağmen zorlama olmadan çağrıya kulak vermiştir. Kâdî, savaşmadan ve savaştan önce Hz. Peygamberin davetine icabet edilmesini O'nun peygamberliğine delil teşkil eden bir mucize olarak telakki etmektedir.⁵²

Tartışmada ön plana çıkan bir diğer argüman da muhataplar üzerinden kurulmaktadır. İslâm'ın yayılışı Hristiyanlık ile kıyaslanmaktadır. İslâm fetih

50 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 70.

51 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 76.

52 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 77.

mantığında insanlara ya din değiştirme ya da öldürülme türünden iki seçenek sunulmadığına dikkat çeken Kâdî, Hristiyanlık'ta cizyenin olmadığını belirterek cizye uygulamasının önemini vurgulamaktadır. Bu yönüyle dinlerinin ayıpladıkları İslâm'dan daha ağır ve sert olduğunu savunmaktadır.⁵³ Ona göre Hristiyanlar her ne kadar insanların Pavlus, George, Baba Markos gibi zevatın mucizeleri ile kendi dinlerine girdiklerini iddia etseler de insanlar kılıç ve korku ile Hristiyanlığa geçmiştir. Nitekim Massîsa, Aynu Zerbe, Girit, Kıbrıs, Ervab adalarına, Şam, Mezopotamya ve Ermenistan sınırlarına saldırılar olmuş, binlerce fersahlık yerler işgal edilmiş ve milyonlarca insan esir düşmüştür. Ancak uzun zaman geçince insanlar bu hususu unutmuşlardır.⁵⁴ Bunun yanında Konstantin (273-337) zamanında insanlar kılıç korkusuyla amentü (credo) kabul etmek zorunda kalmışlardır. Konstantin, elli yıllık iktidarında⁵⁵ haçı tazim etmeyen ve Mesih'in tanrılığını kabul etmeyenleri öldürmekle meşgul olmuştur. Kendisinden sonra gelen krallara da bunu vasiyet etmiştir.⁵⁶

Kâdî'nin bu anlatısının benzeri İbn Abbâd'ın (ö. 385/995) meclisinde birlikte bulundukları bilinen Hâtib el-İşkâfî'de (ö. 420/1029) bulunmaktadır.⁵⁷ İşkâfî, şöyle demektedir:

“...Orada Yahudi ve Hristiyanları davet etti, önünde münazara yaptılar. Hristiyanlığı seçti, o ve beraberinde bulunan bir grup da Nasrânî oldu. Keşişler, diyakonlar ve piskoposlar Rum diyarına döndüğünde Romalıları Hristiyanlığa davet etti. Çoğunluğu ona icabet etti. Kendisine isyan edenlerle savaştı ve muzaffer oldu. Onların hikmetlerini barındıran kitapları yaktı ve parçaladı. Kiliseler inşa etti ve onları Hristiyanlığa kılıç zoruyla gönderdi. Kendisi ve hassası için Konstantiniye'yi inşa etti. İslâm zuhur edinceye kadar Şam'da hüküm sürdü.”⁵⁸

Görüldüğü üzere İşkâfî de Kâdî gibi aynı hikâyeyi Hristiyanlığın Konstantin tarafından insanlara empoze edildiğini göstermek amacıyla kullanmıştır.⁵⁹

53 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 371.

54 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 358.

55 Kâdî'nin verdiği bu bilgi tashihe muhtaçtır. Zira M.S. 306 yılında tahtta oturan Konstantin 22 Mayıs 337'de ölmüştür. Yaklaşık 30 yıl tahta oturmuştur. bk.: Yunus Kaymaz, “Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Meselesi”, *SAUİFD* 16/29 (06 Temmuz 2014), 213.

56 Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîr*, 327.

57 Konstantin'e dair anlatılan bu olayda Kâdî Abdülcebâr'ın kaynağının İşkâfî olabileceği belirtilmektedir. bk. Reynolds, *A Muslim Theologian*, 174.

58 el-Hatib el-İşkâfî, *Lütfü'l-tedbîr fî siyâseti'l-mülûk*, thk. Ahmed Abdülbâkî (Bağdad-Kahire: Mektebetü'l-Müsennâ-Mektebetü'l-Hâncî, 1964), 48-49.

59 Reynolds, *A Muslim Theologian*, 174.

Bunun yanında Kâdî, Hristiyanlığın kılıcından daha bâtil bir kılıç olmadığını belirtmekte, Hristiyan iken İslâm'a geçen kimselere türlü türlü ceza ve eziyetlerin reva görüldüğüne yer vermektedir.⁶⁰ Kâdî sunduğu bu detay bilgiler ışığında dejenere olmuş Hristiyanlığın kendisini rahmet ve merhamet dini olarak takdim etmesine rağmen, tarihsel uygulamalarının bu söylemle çeliştiğine dikkat çekmektedir. Hristiyanlığın rahmet ve merhamet dini olmak bir yana zulüm ve baskı dini olduğunu vurgulamakta ve Hristiyanların kılıcının tüm zamanların en batıl kılıcı olduğunu belirtmektedir.⁶¹

Başka bir argüman da sıkça görülen savaşların, diğer Peygamberlerin şariatlarında mübah olmasından hareketle geliştirilmiştir. “Kılıç taşıyan kimse bâtil yolda mıdır?” sorusunu muhaliflerine yönelten Kâdî, soruya olumlu cevap verildiğinde Mesih'in bâtil yolda olduğunu kabul etmek zorunda kalacaklarını ifade eder. Çünkü Hz. Musa ve diğer peygamberler de kılıçla gönderilmişlerdir. Dağdaki Vaaz'da dile getirilen “*Ben Mûsâ'ya ve Tevrat'a muhalif olarak gelmedim, ben tamamlayıcı olarak geldim [...] Kim Musa'nın vahyinden bir harf eksiltirse göklerin melekûtunda eksiltlen olarak çağrılacaktır.*”⁶² sözlerini hatırlatarak bununla birlikte İsa'nın (s.a.v.) da bu şeriati onayladığını belirtmektedir. Durum böyle iken İslâm aleyhine Hristiyanların öne sürdükleri iddia geçersiz sayılmalıdır.⁶³ Bu bağlamda Kâdî açısından yalnızca kılıç kullanmak sorun teşkil etmez, aksine kılıcı kimin taşıdığına bakılmalıdır.⁶⁴

Geç dönem Mu'tezilesinden ez-Zâhidî el-Gazmînî (ö. 658/1260) de Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı için kaleme aldığı *er-Risâletü'n-nâsırıyye*'de Hristiyanların benzeri iddialarına değinmektedir. İleri sürülen bir iddiada Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in misyonları karşılaştırılmaktadır. Buna göre Hz. Muhammed'in aksine Hz. İsa insanları öldürmek, malları yağmalamak ve nesilleri tutsak etmek gibi emirler getirmemiştir. Zâhidî, bu iddiaya karşı cihadı överek meseleye giriş yapmakta, cihadın yapılış amacını kişileri ve malları telef ve zarardan korumak olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca cihadın ilk defa Hz. Muhammed tarafından yapılmadığına dikkatleri çeken Zâhidî, şayet bu durum, muhalif tarafından bir noksanlık sayılıp ve hoş görülmeyecekse bunun aynısının kendilerince de peygamber ve hükümdar kabul edilen kimseler tarafından da yapıldığı bilindiğinden Müslümanların savaştan ötürü sorumlu tutulmamaları gerektiğini ifade ederek karşı tarafı ilzâm etmektedir.⁶⁵

60 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbît*, 363-365.

61 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbît*, 360.

62 *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 30 Mayıs 2025), Matta 5: 17-20.

63 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbît*, 369; Hristiyanlığın yayılması sürecinde şiddete başvurulduğuna çağdaş çalışmalarda da temas edilmektedir bk. İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, 29-34.

64 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbît*, 372.

65 Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd ez-Zâhidî el-Gazmînî, *er-Risâletü'n-nâsırıyye*, thk. Muhammed el-Mısıri (Kuveyt: Merkezi'l-Mahtutât ve't-Turas, 1994), 67-68.

Şihâbüddîn el-Karâfî (ö. 684/1285) İslâm son derece zayıf iken savaş, icbar, ihanet, nesillerin esir edilmesi ve servetin yağmalanması gibi nedenlerle yayıldığı iddiasının Yahudi ve Hristiyanlarca ileri sürüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁶ Bu iddiayı üç farklı açıdan ele almaktadır:

İlk olarak Hristiyanların, İncil’de Hz. İsa’ya nispet edilen sözlerin aksine bir faaliyet içerisinde olduklarına dikkat çekmektedir. İncil’de düşmanını bile sevmeyi öğütleyen sözlerinin tam tersine insanlar içerisinde düşmanlık sergilemeye, zorbalığa, öldürmeye, dünyanın her yerinde insanlara zarar vermeye en istekli kimseler olarak Hristiyanları tasvir etmektedir.⁶⁷ Kurtubî (ö. 671/1273) de savaşı meşru addetmeyip savaşa cevaz veren şeriatları kınamaları karşısında tarihsel vakadan hareketle içine düştükleri çelişkili duruma şöyle işaret etmektedir: “*Fiilleri sözlerini nakzetmektedir. Yalanlarına kendi ahvalleri şehadet etmektedir*”.⁶⁸ Karâfî, kendinden önceki Müslüman âlimlerde olduğu üzere kılıç kullanıldığı gerçeğini reddetmemekte; aksine en büyük saadet kaynağı ve Allah’a yakınlaşma vesilesi olarak gördüğü savaşın (*kitâl*) ilâhî bir emir olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁹

İkinci olarak Karâfî, Yahudiler karşısında Hristiyanları savaşımaya iten sebeplere değinmektedir. İslâm aleyhine Hristiyanlar tarafından çokça dile getirilen olgu ile onlara karşı çıktığı görülmektedir. Şayet Hristiyanlar savaşmasalardı onlardan bir eser kalmayacaktı. Ancak iddia ettikleri gibi şeriatlarında olmadığı halde savaşmışlardır. O, söz konusu savaş sayesinde -her ne kadar hile ve desiselerle başvurdukları gibi etmenleri göz önünde bulundursa da- Hristiyanlığın büyüdüğünü ileri sürmektedir. Kılıç kullanmanın haklı gerekçelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁷⁰ Hazrecî de cihadı dinin himaye edilmesinin yollarından biri addetmektedir. Mekke’de İslâm karşıtı zararlı faaliyetlerin savaş sayesinde bertaraf edildiğini dile getiren Hazrecî, Hristiyanlığın ilk zamanlarında savaşın olmamasından ve Mesih’in davet ettiği sahîh Hristiyanlığa inananların güçsüz ve müstazaf olmalarından ötürü dinin zamanla tahrif edildiğini ileri sürmektedir. Diğer taraftan kendi zamanlarına kadar varlığını sürdüren Hristiyanlığın Konstantin tarafından zorbalıkla yayıldığını ifade etmektedir.⁷¹

66 Şihâbüddîn el-Karâfî, *Kitabü'l-Ecvibeti'l-fâhira 'ani'l-es'ileti'l-fâcira*, thk. Bekir Zekî Avaz (Kâhire: y.y., 1407), 263.

67 Karâfî, *Ecvibe*, 263-264.

68 Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Î'lâm bîmâ fî dîni'n-nasârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve izhârî mehâsini dîni'l-İslâm*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Dârü't-Türâsî'l-Arabi, 1980), 452.

69 Karâfî, *Ecvibe*, 263-264.

70 Karâfî, *Ecvibe*, 264-265.

71 Hazrecî, *Mekâmî 'ü's-Sulbân*, 192; Süleyman b. Abdullah b. Salih er-Rumî, *Da'vetî'l-Müslimîn li'n-Nasâra fî Asri'l-Hurûbi'-Salibîyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 336.

Üçüncü cevapta ise Karâfi, *Kitâb-ı Mukaddes*'te Hz. Dâvûd'un Câlût'la, Hz. Süleyman'ın küfür ehli taifelerle savaşıması⁷² gibi zalimlere karşı savaşan Peygamberlere değinmektedir.⁷³ Zira adı geçen peygamberler de zalim toplumlara karşı savaşmışlardır. Söz konusu kıssalara itiraz etmemelerinden hareketle Karâfi, onları ilzâm etmeye çalışmaktadır. Ona göre savaş olgusu bu peygamberlerin dinlerine zarar vermemekte ve sıhhatini kuşkulu hale getirmemektedir. Aksine cihad Allah'ın sünneti olup hakperestlerin dalâlet ehli ile süre gelen uygulamasıdır ki Müslümanlar da bu sünnete tabi olup onunla amel etmektedirler. Bu sebepledir ki cihad, Müslümanların ayıbı (*mesâlib*) değil övgüye mazhar hareketlerindendir (*menâkıb*).⁷⁴ Görüldüğü üzere Karâfi'nin ilgi odağı savaş gerçeğini inkâr değil, daha ziyade ilâhî emrin gereği olduğunu ispattır.⁷⁵ Bunun yanında Hazrecî ve Kurtubî, kutsal kitaplarının kılıç kullanmayı salık veren ifadelerine temas etmektedir.⁷⁶

Hazrecî'nin değindiği bir başka husus da Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin güç ve servet sayesinde yayılmamasıdır. Ona göre Hz. Muhammed, bir kral değildi ki raiyyesini kendi dinine döndürmüş olsun, mal mülk sahibi de değildi ki malı ve mülkünü bu yolda sarf ederek insanları yeni dine yönlendirsın. Bunun aksine o salt şirk ile mücadele, iyiliği öğütleyip kötülükten sakındırma gibi amaçlarla kavminin karşısına çıkmış, bu noktada mucizelerle desteklenmiş ayrıca kendisine Kur'an gibi sonsuz bir mucize de verilmiştir.⁷⁷

Hristiyanların bu iddiasına cevap vermeye çalışan Karâfi, Kurtubî ve Hazrecî gibi müelliflerin yaklaşımlarını şu şekilde sıralamamız mümkündür:

- a) Hristiyanlığın yayılmasının nedeni de savaştır. Şayet savaş olmasaydı onlardan bir iz dahi kalmazdı.
- b) Hristiyanlar barışa teşvik eden ve düşmanlığı yasaklayan kendi şeriatlarına

72 *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 30 Mayıs 2025), 1. Samuel 17: 1-58; 2. Tarihler 1:14.

73 Diego R. Sarrió Cucarella, *Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean: The Splendid Replies of Shihâb al-Dîn al-Qarâfî* (Brill, 2015), 175; Benzer ifadeler için bk. Hazrecî, *Mekâmi 'ü ş-Sulbân*, 189; Kurtubî, *el-İ' lām*, 450-451.

74 Karâfi, *Ecvibe*, 265-267.

75 Karâfi'nin yaklaşıma dair bir okuma için bk: Cucarella, *Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean*, 173-176.

76 Hazrecî, *Mekâmi 'ü ş-Sulbân*, 191-192; Kurtubî, *el-İ' lām*, 451 Bu yöndeki ifadeler için bk. “Sonra İsa onlara, [...] dedi: ‘Kılıcı olmayan, abasını satıp bir kılıç alsın. Size şunu söyleyeyim, yazılmış olan şu sözün yaşamımda yerine gelmesi gerekiyor: ‘O, suçlularla bir sayıldı.’ Gerçekten de benimle ilgili yazılmış olanlar yerine gelmektedir.’ ‘Ya Rab, işte burada iki kılıç var’ dediler. O da onlara, ‘Yeter!’ dedi.” *Kitab-ı Mukaddes*(Erişim 30 Mayıs 2025), Luka 22:35-38.

77 Hazrecî, *Mekâmi 'ü ş-Sulbân*, 189.

mugayir hareket etmektedirler.

- c) Kılıç kullanmak İslâm için kusur addedilecekse geçmiş ümmetler için de aynı durum söz konusu olmalıdır. Ancak kusur olmak bir yana cihad hak ehlinin dalâlet ehline karşı süregelen sünnetidir.
- d) İslâm'da cihad davet edilen dini korumanın yollarından birisidir.
- e) Cihad hüccetler ortaya konulmadan ve tebliğ edilmeden yapılmaz.⁷⁸

3. İslâm'ın Yayılışında Kılıç Karşısında İstidlâl

İslâm'ın yayılışında kılıç faktörünü pek tatmin edici bulmayan Arnold,⁷⁹ İslâm'a geçiş nedenleri arasında kelâm ilmine de yer vermekte ve İslamlaşmada hicri II ile V. yüzyılda ciddi anlamda akılcılık anlayışının da etkili olduğunu savunmaktadır. Ona göre bu akılcı çizgi, Hristiyanlara tesir ederek “inanıyorum çünkü imkânsız” (credo quia impossibile est) anlayışına dayalı dinden dönmelerine olanak sağlamıştır.⁸⁰ İzzetî de birçok etkenle birlikte insanların İslâm'a bağlanmalarında zihinsel araştırmanın ve İslâm'ı diğer dinlere tercih eden bilginlerin insanların bu tercihlerini yönlendirmesinin derinlemesine tartışılması gerektiğine dikkatlerimizi çekmektedir.⁸¹

İslâm'ın kılıç zoruyla değil nazar ve kalemin gücüyle yayıldığı bazı kelâm âlimlerinin temel iddiası olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk başlıkta değinildiği üzere Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî'nin el-Kindî'ye ya da İbn Müneccim'in Kusta b. Lûkâ ve Huneyn'e mektup yazarak İslâm'a davet etmeleri bu iddiaların somut örnekleri olarak alınabilir. Mu'tezilî âlim Cüşemî (ö. 494/1101), cihadın hem lisanla hem kılıçla olduğunu belirtmekte, lisanla cihadın daha evla olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre delil getirmek kılıçla savaştan çok daha evladır. Zira davette hayat varken savaşta öldürme vardır.⁸²

İslamlaşma sürecine ilişkin birtakım âlimlerin kılıç ve onun temsil ettiği hakimiyet faktörünü kabul eden bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Örneğin Gazzâlî *İktisâd*'ta kafirlerin büyük bir çoğunluğunun kılıçların gölgesi altında İslâm'ı kabul ettiğini ifade etmektedir:

78 Rumî, *Da'vetü'l-Müslimîn li'n-Nasâra*, 332-337.

79 Arnold, *The Preaching of Islam*, 59.

80 Arnold, *The Preaching of Islam*, 61.

81 İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, 17.

82 Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fî'tefsîr*, thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî (Beyrut-Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî-Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 2019), 5/3271.

“...Kâfirlerin çoğunluğu da kılıçların gölgesi altında Müslüman olmuştur. *Allah, burhan ile yapmadığını kılıç ve mızrakla yapmaktadır.* Bu hususta tarihî olaylar incelediğinde, kâfirler ile Müslümanlar arasında vuku bulan kanlı savaşların, dalâlet ehlinin boyun eğmeye yönelmesiyle sonuçlandığını görürsün. *Fikir mücadelesi ve münazara için yapılan toplantıların ise ancak ısrar ve inatçılığı artırdığına şahit olursun.* Bu zikrettiklerimiz aklın ve onun delil olmasının değerini düşürdüğünü ise sakın zannetme! Zira akıl nuru, Allah'ın velilerinden bazılarına bahşettiği bir keramettir.”⁸³

Gazzâlî'nin bu satırlarında dikkatimizi çeken nokta “Allah, burhan ile yapmadığını kılıç ve mızrakla yapmaktadır.” ifadesidir. Gazzâlî, kılıç ve mızrağı, burhanın karşısına konumlandırmıştır. Gazzâlî halkı kelâm ilminden sakındırmak gayesiyle yazdığı *İlcâmü'l-Avam*'da da bu yaklaşımını devam ettirmektedir. O, sadr-ı evvelde kelâmcıların kavramlarının ve yöntemlerinin kullanılmadığını belirtmektedir. Gazzâlî'ye göre ilk neslin kelâm yöntemini benimsememeleri onların acziyetinden kaynaklı değildir, onlar faydasız gördüklerinden dolayı başvurmamışlardır. Ona göre Hz. Muhammed Yahudiler, Hristiyanlar ve Putperestlerle tartışmasına rağmen Kur'ân'daki delillerle yetinmiştir. Kur'ânî delillerin kendisini ikna ettiği kimseler İslâm'ı kabul etmiş, Kur'ânî deliller ortaya koyulduktan sonra ikna olmayanlar ise kılıç ve kargıya havale edilmişlerdir. İlk nesil, Kur'ânî delille ikna olmayanları kılıç ve kargının ikna edeceğini bildiklerinden kelâmî yol ve yöntemi benimsememişlerdir.⁸⁴ Bidatlarla mücadele yönünde iki tedavi yöntemi olduğunu belirten Gazzâlî, ilk yöntemin kanıtlamada derinlere dalmak olduğunu söyler ancak bu yöntemin götürüsünün getirisinden fazla olduğunu düşünmektedir. İnsanların geneli düşünüldüğünde zeki insanları sayıca az olup akli kıt olanlar ise çoğunluktur. Bu yöntem akli kıt olanlarda ters teper ve yoldan çıkmalarına neden olur. Bu açıdan bu tedavi yöntemi faydadan çok zarar getirmektedir. İkinci yol ise kelâmî meselelerde geri durarak ve sükût ederek işi kamçı ve kılıca havale etme şeklindeki selefîn yoludur. Az sayıdaki kişiyi ikna etmese de çoğunluğun ikna olması bu yöntem sayesinde. Bu ikinci yöntemin ikna edici oluşunu kılıçların gölgesinde sonradan Müslüman olanlara atıfta bulunarak temellendirmeye çalışmaktadır:

“Kâfirlerden tutsak alınan köle ve cariyelerin, başlangıçta kılıçların gölgesinde Müslüman olduklarını, zamanla gönülsüz olan imanlarının gönüllü hale dönüştüğünü, başlangıçta gösteriş ve şüphe şeklindeki imanlarının sağlam bir itikat haline geldiğini görürsün. Bu din mensuplarını gözlemlemek, onlarla dostane ilişkiler kurmak ve Allah'ın kelâmını dinlemek ve salih kimseleri görmek suretiyle gerçekleşir. Bu türden ilişkiler onların yapısına, tartışma ve delile kıyasla çok daha uygundur.”⁸⁵

83 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd: İtikadda Orta Yol*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 24.

84 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Kelâm ve halk: İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-kelem ve el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vil* çev. Mahmut Kaya - M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 61-62.

85 Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm*, 62-63.

Gazzâlî'nin yaklaşımı bir önceki başlıkta ele alınan Hıristiyan polemikçilerden temel bir noktada ayrılmaktadır. Zira onların aksine Gazzâlî Müslüman bir kelâmcı olarak mucizeleri kabul etmektedir. Gazzâlî'nin cümleleri sezaropapizm (*caesaropapism*) kavramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Sezaropapizm, dinin siyasal otoritenin mutlak kontrolü altında olduğu başka bir ifadeyle hem dinî hem siyasî otoritenin tek kişinin elinde olduğunu imleyen, Bizans politik teorisini tanımlamak için tedavüle sokulan bir terimdir.⁸⁶ Gazzâlî, bu gibi dönemlerde yenilgiye uğrayan devletin tebaasına karşı bir kılıç çekme söz konusu olmasa da mağlubiyet sonrası mağlup halkların Müslüman olmaları gerçeğinden hareket etmektedir. Müslümanlığın kabul edilmesinin savaşlar sonrası olduğunu kabul eden Gazzâlî'nin yaklaşımından insanların din değiştirmelerinde zorlamanın da etkili olduğunu doğrudan anlamak, zorlama ve baskı unsurlarının varlığını ima ettiğini düşünmek mümkün değildir. Onun ister yeni fethedilen yerdeki insanlar olsun ister tutsak alınanlar olsun Müslüman olmalarında birçok sosyal faktörün etkili olduğuna işaret etmesi de bu hususu desteklemektedir.

Mu‘tezilî bazı âlimler ise Gazzâlî'nin aksine nazar savunusu yaparken İslâm'ın kılıç ile değil istidlal ile yayıldığını dile getirmişlerdir. İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141), İslâm'ın nazar ve istidlal olmaksızın kılıçla yayıldığı iddiasına değinmekte ve bunu bâtil olarak nitelendirmektedir. Mu‘tezilî-Zeydî olan Abdullah b. Zeyd ‘Ansî (ö. 667/1269) ve Yahya b. Hüseyin el-Kureşî (ö. 780/1378) de İbnü'l-Melâhimî ile paralel şekilde bu iddiaya değinmektedir.⁸⁷

İbnü'l-Melâhimî, bu iddianın kim tarafından dile getirildiğine değinmez. Ancak dinî konularda nazarı gerekli görmeyenler tarafından “ötekilerin” kılıçla Müslüman olduklarının savunulduğuna işaret edilmektedir. İbnü'l-Melâhimî'ye göre hakikat, kılıcın galebe çalmasıyla ortaya çıkmaz. Kendi durduğu pozisyondan ve cevap vermeye çalıştığı kesimin Müslüman olmasından hareketle hakkın kılıçla ortaya çıkmış olduğu varsayıldığında küffarın Müslümanları yendiği zamanlarda düşmanların hakikat üzere olmalarının kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. İbnü'l-Melâhimî, Kur‘ân'ın İslâm'a muhalif gruplara karşı delil getirmeyi teşvik

86 Deno J. Geanakoplos, “Bizans İmparatorluğu’nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek”, çev. Mustafa Alica, *Tarih Okulu Dergisi* 2011/IX (01 Aralık 2010), 169-170.

87 Abdullah b. Zeyd b. Ahmed el-‘Ansî, *el-Mehaccetü 'l-beyza fî usûli 'd-dîn*, MS Munich, Bayerische Staatsbibliothek, 1286 (Erişim 02 Temmuz 2022), vr.4b; Yahya b. Hasan el-Kureşî, *Minhâcü 'l-müttakîn fî ilmî kelâm*, thk. Abdurrahman b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyidî (San'a: Mektebetü Ehl-i Beyt, 1435), 1/274.

ettiğini ve en güzel şekilde mücadele etmeyi emrettiğini ifade eder.⁸⁸

İbnü'l-Melâhimî, nazar konusunda kendilerine muhalif olan grupları tadat ederken on birinci sırada bu yaklaşımı zikretmektedir.⁸⁹ Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetlerinde Kur'an'ın merkeziliğini vurgulamakta ve dine davet ederken Kur'an'la İslâm'a çağırdığını vurgulayarak ilgili ayetleri zikretmektedir. Ona göre Kur'an'ın büyük bir kısmı delil getirmeden ve nazar ile tefekküre teşvik etmekten ibarettir. İbnü'l-Melâhimî, tartışmayı teşvik eden bir dizi ayet sıraladıktan sonra "Hz. Muhammed'in ve onu takip edenlerin davet yönteminin hüccet getirmek" olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Ayrıca bu görüşü vahdaniyete ve yeniden dirilişe dair örnekler üzerinden temellendirmektedir. Sonrasında ise şayet Kur'an ve sünnet hüccetlerle dolu ise niçin kelâma başka bir deyişle nazara ihtiyaç duyup söz konusu delillerle yetinilmediğini tartışır. Nazarın başka kitaplardan aşına olduğumuz şekliyle kelâm ilminin ilk dönemde olmamasından hareketle meşruluğunu sorgulayan yaklaşımlara hem usûl-i fıkıh hem de hadis ilmiyle kıyaslayarak cevap vermektedir.⁹⁰

Bir önceki başlıkta değinildiği üzere bu iddia Hristiyan kökene sahiptir ve mütekellimlerin muhatapları Hristiyanlardır. Ancak geç dönem Mu'tezilî âlimlerin ise muhatapları diğer din mensuplarından öte kelâm karşıtı ve İslâm'ın yayılışına dair farklı kanaate sahip Müslümanlardır. Gazzâlî'den yapılan alıntılar da bu bağlamda hatırlandığında İbnü'l-Melâhimî ve Kureşî'nin muhataplarının kimler olduğu netleşmektedir. Zira Gazzâlî, yakın zamanda yapılan çalışmalarda gösterildiği üzere, İbnü'l-Melâhimî'nin hem kaynak olarak kullandığı hem de cevap vermeye çalıştığı bir isimdir.⁹¹

İbnü'l-Melâhimî'nin takipçisi olan Zâhidî'nin yaşadığı dönemde Altın Orda Hanlığının hükümdarı Berke Han (ö. 665/1266) İslâm'ı kabul etmiştir. *er-Risâletü'n-*

88 Rüknuddin Mahmûd b. Muhammed el-Harezmi İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fî usûli'd-dîn*, thk. Madelung, Wilferd, Martin McDermott (Tahran: Iranian Institute of Philosophy - Institute of Islamic Studies, 2007), 6.

89 Rüknuddin Mahmûd b. Muhammed el-Harezmi İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Mu'temed fî usûli'd-dîn*, thk. Wilferd Madelung (Tahran: Mirâs-i Mektûb, 2012), 15.

90 İbnü'l-Melâhimî, *Mu'temed*, 69-72; İbnü'l-Melâhimî, İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasını dinî bilgilerin elde edilmesi bağlamında ele almaktadır. Bu çerçevede nazarın meşru olmadığı ve kelâmın bidat olduğu yönündeki yaklaşımları eleştirmektedir. Böylece, söz konusu iddiaya karşı bir nevi kelâm savunusu yapmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Özkan Şimşek, *Geç Dönem Mu'tezile Kelâmında Yöntem* (İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 236-241.

91 Ayman Shihadeh, "Psychology and Ethical Epistemology: An Ash'arî Debate with Mu'tazilî Ethical Realism, 11th-12th C." 21/2 (31 Aralık 2021), 23; Orhan Şener Koloğlu, *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mu'tezilî İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 80-87.

Nâsiriyye Berke Han'a ithaf edilmiştir.⁹² Hz. Muhammed'in peygamberliğini müdafaa ve eleştirileri cevaplamak amacıyla kaleme alınan risalenin temel hedefi Berke Han'ın İslâm inancını desteklemektir.⁹³ İbnü'l-Melâhimî'nin ifade ettiği hususa Moğolların İslâm'ı kabul etmeleri örnek teşkil etmektedir. Bilindiği üzere, 13. yüzyılda Moğol istilası karşısında Müslüman coğrafya direnememiş ve yenik düşmüştür. Ancak kılıcın hakimiyeti olmasına rağmen zamanla Moğollar İslâm'ı kabul etmişlerdir.⁹⁴

“Cuius regio, eius religio” (kimin diyarı, onun dini)⁹⁵ şeklindeki mottoda da ifadesini bulduğu üzere imparatorluklar çağında hükümdarın kendi dinini hâkim kıldığı bilinmektedir. Ammâr el-Basrî de hükümdarın benimsediği dine tebaasının da boyun eğdiği olgusuna İsmailoğulları üzerinden dikkat çekmektedir: “*Çünkü raiyye kendilerini yönetene boyun eğer ve hükmünü kabul eder.*”⁹⁶ Bu anlamda hükümdarın tercihleri, toplumsal davranışları şekillendiren temel unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnü't-Tıktaka'nın (ö. yk. 709/1309) ifadeleriyle söyleyecek olursak hükümdar bir şeye ilgi gösterirse, insanlar da ya doğal bir eğilimle ya da ona yakınlık sağlamak amacıyla ona ilgi gösterirler. Bir şeye ilgi gösterdiğinde insanlar ya doğal olarak ya da hükümdarın gönlünü kazanmak için ona yönelirler.⁹⁷ Bu sosyo-politik fenomen, tarihsel süreçte “İnsanlar hükümdarlarının dini üzeredir” şeklinde formüle edilmiş olup yöneticilerin toplumsal normlar ve değerler üzerindeki belirleyici etkisini vurgulamaktadır.

İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime*'de geleneklerin, alışkanlıkların ve toplumsal durumların değişmesinin yaygın sebebini, her neslin alışkanlıklarının sultanının alışkanlıklarına bağlı olmasıyla açıklamaktadır. Bu bağlamda hadis olarak da rivayet edilen ve İslâm siyaset düşüncesine dair kitaplarda da kendisine bolca atıfta bulunulan bir hikmetli söze referansta bulunur: “Halk, kralın dini

92 Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002), 7/193; Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse (İstanbul : Mektebetü'l-İrşad, 2017), 3/316.

93 Madelung, “The Westward Migration of Hanafî Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries”, 54.

94 Arnold, *The Preaching of Islam*, 11.

95 17. yüzyılın başlarında Protestan hukukçu Joachim Stephani tarafından 29 Eylül 1555 tarihli Augsburg Barışı'nın temel ilkesini tanımlamak için ortaya atılmıştır. İmparatorluklara kendi topraklarında Katoliklik ve Protestanlık arasında karar verme özgürlüğü vermekteydi. Richard Potz, “Cuius Regio, Eius Religio” (Brill, 2015).

96 Basrî, *Burhân*, 31.

97 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtâbâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, thk. Abdülkadir Muhammed Mâyû (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1997), 32.

üzere'dir."⁹⁸ Bu söze atıfta bulunarak Cevâd Ali (1907-1987), İslâm öncesi ve erken İslâmî dönemde gerçekleşen dinî değişimlerin sosyal dinamiklerini, yönetici tabakadan başlayan değişimlerin toplumun diğer katmanlarına sirayet etmesine bağlamaktadır. Tarihte karşılaşılan din değiştirme olguları ya yöneticiyi ikna eden bir söz sebebiyle ya bir münazaradan sonra yahut bir hastalıktan şifa bulup bunu o dinin bereketiyle ilişkilendirmesi neticesinde vuku bulmuştur. Böylece halklar, sorgulamaksızın o dine girmişlerdir.⁹⁹ Bu yönüyle dünyayı fetihle dârü'l-İslâm'ın yapma olgusunun klasik İslâm dünyasının jeopolitik bağlamında değerlendirilmesi gerektiği yönündeki teklif bu çerçevede daha anlamlı hale gelmektedir.¹⁰⁰ Zira Ortaçağın imparatorluk üzerine kurulu düzeninin, sınırları devamlı surette genişletme ve güç mücadelesine dayalı olduğu ayrıca toprak genişlemesiyle ekonomik, siyasî ve demografik istikrarın sağlandığı bilinmektedir.¹⁰¹ Bundan ötürü askerî harekâtlarla din dolaylı olarak yayılmışsa da Müslüman devletlerin diğer devletlerle bir güç mücadelesi içerisinde topraklarını genişlettikleri söylenebilir. Toprak genişlemesiyle birlikte İslamlaşmanın yaşandığı da tarihsel gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu fetihler hiç yapılmamış olsaydı, farazi bir şekilde düşünersek İslâm birçok bölgede yayılma imkânı bulur ve kitlesel ihtidalar olur muydu? Kabul etmek gerekir ki Hz. Muhammed'in davet ettiği mesaj insanlara ne kadar cazip olsa da Bizans ve Sasani imparatorluklarının hükümrânlığının sürdüğü diyarlarda fetih olmaksızın ilerleme kaydetmeleri pek olası olmazdı.¹⁰²

Bu İslamlaşma sürecinde Gazzâlî, istidlâl faktöründen öte kılıcın etkili olduğunu düşünmektedir. Gazzâlî'nin, hükümdar yenilgiye uğratıldığından tebaasının da İslâm'a geçtiği şeklinde bir düşünceye sahip olduğu söylenebilir. Ona göre savaşlardan sonra kurulan sosyal ilişkiler bu sürece katkıda bulunmaktadır. Bunun karşısında ise Mu'tezilî âlimler durmakta ve cihad olgusunu göz önünde bulundurmamakla birlikte İslamlaşmanın istidlâl ve kelâmî faaliyetler sayesinde gerçekleştiğini düşünmektedirler.

98 İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Şam: Müessesetu'r-Risâle Naşirun, 2016), 38, 304; İbnü't-Tıktakâ, *Fahrî*, 32; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm İbn Cemâa, *Tahrîru'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm*, thk. Fuad Abdülmün'im Ahmed (Doha: Dârü's-Sekâfe, 1408), 50.

99 Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dârüs-Sâkî, 2001), 11/66.

100 İbrahim Kalın, "İslam, Şiddet ve Barış: Temel Kaynaklara Bakış", *Akıl ve Erdem : Türkiye'nin Toplumsal Muhayyilesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 210.

101 Kalın, "İslam, Şiddet ve Barış", 210.

102 Kennedy, "Was Islam Spread by the Sword?", 7.

Sonuç

İslâm, yedinci yüzyılda Arabistan'da ortaya çıkıp kısa zamanda birçok coğrafyada yayılmıştır. İslâm'ın yayılışı söz konusu olduğunda İslâm'a muhalif kesimlerin İslamlaşma gibi çok boyutlu bir olguyu tek bir sebebe irca edip birçok faktörü görmezden geldikleri görülmektedir. Halbuki herhangi bir savaşı dahi salt savaş olgusu üzerinden açıklamamız mümkün değildir. Genel anlamda kılıçla yayılma şeklindeki iddianın tarihte dinler arası bir tartışma olduğu ancak dar bir çerçevede aynı tartışmanın Müslümanlar arasında bir iç tartışmaya dönüştüğü de gözlemlenmektedir. Bu iç tartışma nazarın gerekliliği zemininde cereyan etmiştir. İslâm'ın yayılmasında akıl yürütme süreçlerinin bulunduğunu vurgulayan yaklaşımın İbnü'l-Melâhimî ve başka Mu'tezilî âlimler karşısında herkes açısından nazarın elverişli olmadığını temellendirmek amacıyla realiteyi esas alarak tarihte kafirlerin çoğunun kılıçların gölgesi altında Müslüman olduğu görüşü Gazzâlî tarafından savunulmuştur.

Dinler arası bir tartışma olmasına baktığımızda İslâm'ın yayılışını, Hz. Muhammed'in mucize göstermediğinden ötürü kılıca başvurmasına bağlayan Hristiyan orjinli yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu iddia karşısında ulemanın o günün dünyasına ait bir gerçeklik olan savaşın belli hedefler doğrultusunda yapılmasını bir gereklilik olarak addettikleri görülmektedir. Ulemâ, kılıç kullanıldığını reddetmeden salt kılıçla yayıldığı iddiasına karşı çıkararak kılıca rağmen kılıç da kullanılarak İslâm'ın yayıldığını düşünmüşlerdir. Kelâm âlimlerinin bu bağlamda tarihsel gerçeklere dayalı güçlü karşı argümanlar geliştirdikleri, bununla birlikte savunmacı bir tutum sergileyerek ilzâmî argümanlara da başvurdıkları görülmektedir. Tarihsel karşılaştırmalarla tutarlılık sorununa dikkat çeken ulemâ, Hristiyanlığın yayılış sürecinin de çoğu zaman savaşlar ve siyasî zorlamalarla iç içe geçtiğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Hristiyanların kendi dinî ilkeleri, barış ve düşmanlığı reddetmek olsa da tarih boyunca bu ilkelere aykırı biçimde hareket ettikleri vurgulanmıştır. Şayet kılıç, bir dinin yayılmasında kusur olarak görülüyorsa, bu durumun sadece İslâm'a değil, başta Hristiyanlık olmak üzere başka dinlere de teşmil edilmesi gerektiği söylenerek muhataplar ilzâm edilmiştir. Buna karşın İslâm'da cihad, kusur değil aksine davet edilen dini muhafaza etmenin yollarından biri ve başka peygamberlerin şeriatlarında da var olan ilâhî emir olarak değerlendirilmiş ve cihad İslâm'a intisap edilmesinin önünü açan ve davet faaliyetlerini kolaylaştıran bir unsur sayılmıştır. Bu yaklaşım modern zamanlarda görüldüğü şekliyle sadece apolojetik başka bir tabirle mahcup bir savunudan ziyade ilkesel bir duruşu yansıtmaktadır.

Hristiyanların Hz. Muhammed'in mucize göstermediğinden ötürü kılıç kuşandığına yönelik iddialarının mucizeyle ilgili kısmına kelâmcıların bu meseleyi

tartıştıkları bölümlerde doğrudan cevap vermedikleri görülmektedir. Ancak bu tartışmaların delâilü'n-nübüvve tarzı eserlerde kapsamlı biçimde yer aldığı ıskalanmamalıdır. Söz konusu eserler Hz. Muhammed'in ister aklî ister hissî mucizeler gösterdiğini kabul etmekte ve savunmaktadır. Ayrıca İslâm'ı şiddet ile özdeşleştiren çağdaş bakış açısı ile Hristiyan tutum arasında bu noktada önemli farklılığın olduğu görülmektedir. Çağdaş İslâmofobide sosyal ve siyasal birçok amaç güdülürken geçmişteki eleştiriler daha çok Hz. Muhammed'in mucize göstermediği için kılıç kuşandığı gibi teolojik bir bağlamda cereyan etmiştir.

Hristiyan müelliflerin iddialarına bakıldığında salt askerî fetih paradigması üzerinden yapılan bu okumanın, İslamlaşma sürecinin çok katmanlı dinamiklerini ve karmaşık yapısını göz ardı ettiği görülmüştür. İslâm'ın kılıçla yayıldığı kabul edilse dahi bu okumanın gönüllü din değiştirmelerini, Müslüman mürşid, tüccar ve vaizlerin tebliğ çalışmalarını, kelâm ulemasının diğer din ve kültürlerle karşı vermiş oldukları mücadeleyi tamamen yadsıdığı bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu indirgemeci yaklaşım, tarihsel sürecin bütüncül doğasını ihmal etmekte ve genellemeleri çoğunlukla sınırlı örnekler üzerinden yapmaktadır. Kelâmcıların ise askerî fetihlerin toprak hakimiyeti sağlayabileceğini buna mukabil dinî, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin çok boyutlu süreçlere bağlı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu anlamda onlar açısından kılıçla memleketler alınabilirdi ancak kalplerin fethedilmesi ve inancın içselleştirilmesi başka tamamlayıcı unsurların devreye girmesiyle ve farklı dinamiklerin işlerlik kazanmasıyla mümkün olabilirdi. Kalplerin fethedilmesi söz konusu olduğunda iş kalem erbabına, nazar ehline, mürşitlerin faaliyetlerine, Müslüman yönetici ve ahalinin eylemlerine tevdi edilmekteydi.

Bu çok boyutlu yaklaşım göz ardı edilmeksizin İslâm'ın yayılışının manevî ve fikrî dönüşümler bağlamında daha kapsamlı araştırmalara tabi tutulması elzemdir. Mevcut çalışmada daha çok teorik tartışmalar ve tarihsel anlatıların mukayeseli tahlili sınırlı düzeyde ele alınabilmektedir. İleride yapılacak çalışmalarda, delâilü'n-nübüvve metinlerinde ortaya konan teolojik ve tarihsel argümanların, dinler arası ilişkiler ekseninde ve disiplinler arası yöntemlerle analiz edilmesi, kayda değer katkılar sağlayacaktır. Ayrıca, İslamofobik söylemlerle tarihsel eleştirilerin benzerlik ve ayrımlarının daha detaylı şekilde analiz edilmesi, günümüz tartışmalarına ışık tutabilecek nitelikte olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Âmirî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisâbü'rî. *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*. thk. Ahmed Abdülhamid Gurab. Riyad: Darü'l-Asale li's-Sekâfe, 1988.
- Arnold, Thomas Walker. *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*. London, 1913.
- Aydın, Fuat. "Batı'nın İslam Anlayışının Doğulu Kökenleri ya da Abdülmesih İshak el-Kindî'nin Risâle'sinin Serencamı". *Osmanlılar ve Avrupa*. ed. Seyfî Kenan. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Aykaç, Meryem Beyza. *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer William Muir'in Siyeri Örneğinde*. Kahramanmaraş: Samer, 2020.
- Basrî, Ammar. *Kitâbü'l-Burhân Apologie et controverses*. thk. Michel Hayek. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Bertaina, David. *Bûluş Ibn Rajâ': The Fatimid Egyptian Convert Who Shaped Christian Views of Islam*. Leiden Boston: Brill, 2022.
- Bûlus ibn Recâ'. "Kitâbü'l-Vâdih". thk. David Bertaina. Arabic Christianity. Leiden Boston: Brill, 2022.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârüs-Sâkî, 2001.
- Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*. New York: Routledge, 2018.
- Cucarella, Diego R. Sarrió. *Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean: The Splendid Replies of Shihâb al-Dîn al-Qarâfî*. Leiden and Boston: Brill, 2015.
- el-Cüşemî, Hâkim. *et-Tehzib fî'tefsîr*. thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Sâlimî. Beyrut-Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübânî-Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2019. Basım, 2019.
- Çelik, Siren. "The Emperor, the Sultan and the Scholar: The Portrayal of the Ottomans in the Dialogue with a Persian of Manuel II Palaiologos". *Byzantine and Modern Greek Studies* 41/2 (Ekim 2017), 208-228. <https://doi.org/10.1017/byz.2017.12>
- Daş, Mustafa. "XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ve Hacı Bayram Veli'nin Ankara'da Yaptıkları Tartışma". *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa Sempozyumu*. 85-92. İstanbul: İsam Yayınları, 2006.
- El-Moursi, Mohamed. *The Phenomenon of Religion According to Abû al-Hasan al-'Amirî*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gazmînî, Necmüddîn ez-Zâhidî. *er-Risâletü'n-nâsırıyye*. thk. Muhammed el-Mısırî. Kuveyt: Merkezi'l-Mahtutât ve't-Turâs, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fî'l-i'tikâd: İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Kelâm ve halk: İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keîlâm*.

- çev. Mahmut Kaya - M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Geanakoplos, Deno J. “Bizans İmparatorluğu’nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek”. çev. Mustafa Alican. *Tarih Okulu Dergisi* 2011/IX (01 Aralık 2010).
- Griffith, Sidney H. *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Hazrecî, Ahmed b. Abdüssamed. *Mekâmi ’ü’s-Sulbân*. thk. Abdülmecid el-Şerefî. Tunus: Merkezü’l-Dirâsât ve’l-buhus, 1975.
- Huneyn b. İshâk. “Risâle”. *Une correspondance İslamo-chrétienne entre Ibn al-Munağğim, Hunayn Ibn İshâq et Qusṭā Ibn Lūqā*. thk. Khalil Samir - Paul Nwyia. Turnhout: Brepols Publishers, 1981.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî. *Mukaddime*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Şam: Müessesetu’r-Risâle Naşırın, 2016.
- İbnü’l-Melâhimî, Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-Hârezmî. *Kitâbü’l-Mu’temed fî usûli’l-dîn*. thk. Wilferd Madelung. Tahran: Mirâs-i Mektûb, 2012.
- İbnü’l-Melâhimî, Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-Hârezmî. *Kitâbü’l-Fâ’ik fî usûli’l-dîn*. thk. Madelung, Wilferd-Martin McDermott. Tahran: Iranian Institute of Philosophy - Institûte of Islamic Studies, 2007.
- İşık, Hidayet. *Amiri’ye Göre İslam ve Öteki Dinler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. İbrâhîm. *Tahrîru’l-ahkâm fî tedbîri ehli’l-İslâm*. thk. Fuad Abdülmün’im Ahmed. Doha: Dârü’s-Sekâfe, 1408.
- İbnü’t-Tıktakâ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Alî b. Tabâtâbâ. *el-Fahrî fî’l-âdâbi’s-sultânîyye ve’l-düvelî’l-İslâmiyye*. thk. Abdülkadir Muhammed Mâyû. Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1997.
- İskâfî, el-Hatîb. *Lütfü’l-tedbîr fî siyâseti’l-mülûk*. thk. Ahmed Abdülbâkî. Bağdad-Kahire: Mektebetü’l-Müsennâ-Mektebetü’l-Hâncî, 1964.
- İzzetî, Ebulfazl. *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. Cahit Koytak. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Kâdî Abdülcebbar. *Tesbitü delâilî’n-nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber’in Hayatı*. ed. Hüseyin Hansu. çev. Ömer Aydın M. Şerif Eroğlu. İstanbul: TYEKB, 2017.
- Kalın, İbrahim. “İslam, Şiddet ve Barış: Temel Kaynaklara Bakış”. *Akı ve Erdem : Türkiye’nin Toplumsal Muhayyilesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Karâfî, Şihâbüddîn. *Kitabü’l-Ecvibetî’l-fâhira ’ani’l-es’ileti’l-fâcira*. thk. Bekir Zekî Avaz. Kâhire: y.y., 1407.
- Kaymaz, Yunus. “Büyük Constantinus’un Hristiyanlığı Meselesi”. *SAUİFD* 16/29 (06 Temmuz 2014), 213-213. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219851>
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî. *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*. thk. Saffet Köse. İstanbul : Mektebetü’l-İrşad, 2017.
- Kennedy, Hugh. “Was Islam Spread by the Sword?: The Early Muslim Conquests Revisited”. New Haven: Yale University, 2008. <https://rps.macmillan.yale.edu/sites/default/files/files/kennedy.pdf>
- Koloğlu, Orhan Şener. *Mu’tezile’nin Felsefe Eleştirisi: Harezmi Mu’tezilî İbnü’l-Melâhimî’nin Felsefeye Reddiyesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Kureşî, Yahya b. Hasan. *Minhâcî’l-müttakîn fî ilmî kelâm*. thk. Abdurrahman b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyidî. San’a: Mektebetü Ehl-i Beyt, 1435.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-İ’lâm bimâ fî dîni’n-nasârâ mine’l-fesâd ve’l-evhâm ve izhâri mehâsini dîni’l-İslâm*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Dârü’t-Türâsî’l-Arabî, 1980.

- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009.
- Madelung, Wilferd. “The Westward Migration of Hanafî Scholars From Central Asia in the 11th to 13th Centuries”. *AÜFD* XLIII/2 (2002), 41-55.
- Manuel II Paleologus. “Dialogues with a Learned Moslem”. çev. Roger Pearse. 2009. Erişim 01 Haziran 2025. https://www.tertullian.org/fathers/manuel_paleologus_dialogue7_trans.htm
- Mikhail, Wageeh Y. F. *‘Ammār Al-Başrī’s Kitāb al-Burhān: A Topical and Theological Analysis of Arabic Christian Theology in the Ninth Century*. University of Birmingham, PhD, 2013. <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/4162/>
- The Apology of al-Kindy, The Court Of Al Māmūn*. çev. Sir William Muir. London: Society for the Promotion of Christian Knowledge, 1887.
- Munir, Hassam. “Did Islam Spread by the Sword? A Critical Look at Forced Conversions”. Yaqeen Institute for Islamic Research, Erişim 01 Nisan 2025. <https://yaqeeninstitute.org/read/paper/did-islam-spread-by-the-sword-a-critical-look-at-forced-conversions>
- Potz, Richard. “Cuius Regio, Eius Religio”. Boston: Brill, 2015. https://doi.org/10.1163/2352-0272_emho_SIM_018148
- Reynolds, Gabriel Said. *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu: ‘Abd al-Jabbār and the Critique of Christian Orgins*. Boston: Brill, 2004.
- Rumî, Süleyman b. Abdullah b. Salih. *Da ‘vetü’l-Müslimîn li ‘n-Nasâra fî Asri ‘l-Hurûbi’-Salibîyye*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, ts.
- Shihadeh, Ayman. “Psychology and Ethical Epistemology: An Ash’arî Debate with Mu’tazilî Ethical Realism, 11th-12th C.” 21/2 (31 Aralık 2021), 81-102. <https://doi.org/10.5617/jais.9573>
- Soage, Ana Belen. “The Muslim Reaction to Pope Benedict XVI’s Regensburg Address”. *Totalitarian Movements and Political Religions* 8/1 (Mart 2007), 137-143. <https://doi.org/10.1080/14690760601121697>
- Şimşek, Özkan. *Geç Dönem Mu’tezile Kelâmında Yöntem*. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A‘lâm: Kâmûsü terâcîm li-eşheri’r-ricâl ve ‘n-nisâ mine ‘l-‘Arab ve ‘l-müsta‘rebîn ve ‘l-müsteşrikîn*. Beyrut: Daru’l-İlmi li’l-Melâyin, 2002.
- ‘Ansî, Abdullah b. Zeyd b. Ahmed. *el-Mehaccetü ‘l-beyza fî usûli ‘d-dîn*. MS Munich, Bayerische Staatsbibliothek, 1286. Erişim 02 Temmuz 2022.
- “Faith, Reason and the University Memories and Reflections”. Erişim 06 Ağustos 2022. <https://124.im/A5YiDV>